

KAFKASYA'DAN ÖN ASYA'YA KİMMER-İSKİT GÖÇLERİ

Kimmer-Scythian Immigrations to Asia Minor from Caucasia

Zekiye TUNÇ*

ÖZET

M.Ö. 2 binlere gelindiğinde Proto-Türk olarak kabul edilen kavimlerden Kimmerler ve sonrasında İskitler Kafkasya bölgesine gelmişlerdir. Kimmerler M.Ö. 2. bin yılbaşlarından M.Ö.8. yy'a kadar Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde görünmektedirler. M.Ö. 8. yy sonlarında doğudan batıya doğru gelen İskitlerin baskısı sonucu Kimmerler yurtlarını terk ederek güneye ve batıya doğru hareket etmişlerdir. İskitler ise Kimmerlerin ardından Kafkaslar üzerinden Ön Asya'ya kadar ilerleyebilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kimmerler, İskitler, Kafkasya, Ön Asya.

ABSTRACT

In 2000 BC, of the tribes Kimmers accepted as proto-Turk and then Scythians came to the region of Caucasian. From the early 2000 BC to 8th century BC, Kimmers were seen in the North of Black Sea, Eurasian Moor and Caucasian region. In the end of 8th century, Kimmers moved away South and West by leaving their homeland as a result of the suppress of Scythians coming from east to the west. Scythians went forward Asia Minor through Caucasians after Kimmers.

Keywords: Kimmers, Scythian, Caucasia, Asia Minor.

Giriş

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışlarında, başka kavimlerle karışık kaynaşmalarında ve bazen büyük bir güç olarak ortaya çıkmalarında göçlerin büyük etkisi olmuştur. Göçler tarih öncesi ve tarihî devirlerde belirli fasılalarla gerçekleşmiştir. Bu göçlerin büyük bir kısmı Asya içlerinden yapılmıştır. Asya'nın bu iç kısmı Türk ırkının ana vatanı olarak bilinmektedir. Burası, doğuda Kadirgan Dağları'ndan batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne, kuzeyde Sibiry'a'dan güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan oldukça geniş bir sahadır. Bu sahanın günümüzde coğrafyacılara kabul edilen adı Orta Asya'dır. Buradan binlerce yıl dalgalar hâlinde devam eden göçler olmuştur. Karadeniz'in kuzeyinde Hazar Denizi ve Tuna Nehri arasındaki coğrafya M.Ö. 2. binin başları ve M.Ö. VII. yüzyıllar arasında Orta Asya kökenli bir kavim olan ve daha sonraki yıllarda

---

*Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Ardahan/TÜRKİYE

adlarından Kimmerler olarak bahsedilen bir kavim tarafından iskân edilmiştir. Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hiung-nular Çinlilerle ve Choularla savaşmışlardır. Buna sebep olarak Chouların her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nuların otlaklarının küçülmesi gösterilebilmektedir. İmparator Suan (M.Ö 827-782) onlara karşı askerî bir harekette bulunmuştur. Bunun sonucunda Hiung-nular Çin sınırlarının batısına kadar çekilmişler ve batıda bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Diğer kabilelerin de batılarında bulunan kabilelere hücum etmeleri çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilmek gayesiyle batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır. İskitler yukarıda da belirtildiği üzere, doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırılmaları sonucunda, tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunların M.Ö. 8.yüzyılda Kimmerlerin ülkesine yayıldıkları kabul edilmektedir¹. Asya'dan göç eden bu kavimler Kafkasya'ya gelip yerleştikten sonra değişen şartlar sonucu Kafkasların güneyine doğru yayılarak yeni yurt edinmeleri yanı sıra gittikleri yerleri etkilemişlerdir.

1. Kimmerler

Kimmerler, Proto-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluştururlar. M.Ö. II. binyıl başlarından M.Ö. VIII. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Bu dönemin başlarında “doğudan batıya doğru” Kafkasların kuzeyindeki bozkırlarda Donetz havzasına yayılmışlardır. M.Ö. XIII.-VIII. yüzyıllar arasında da Kafkasya ve Dinyeper havzasındaki bölgelere yayılırlar².

Güney Rusya'daki Kimmerlerle bağlantılı arkeolojik materyalin M.Ö. II. binin başlarına kadar uzanmasına karşılık, yazılı kaynaklarda adlarının geçmesi ancak M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren başlar: Antik Grek kaynaklarında “Kymmerioi/Kymmerios” adıyla tanımlanırlar³. Kimmerlerin adı ilk defa Assur Çarı II. Sarqon'un (M.Ö. 722-705) hâkimiyeti yıllarında Sinaxerib'in (Sinaherib) metinlerinde geçer⁴. Asurlular Kimmerleri “Gimirrai”, İskitleri “İskuza/Asquzai” olarak adlandırmıştır. Urartular ise

¹ İlhami Durmuş, *İskitler*, Ankara, 2008, s.1-2.

² M. Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, *Türkler*, C.I, Ankara, 2002, s.602.

³ M. Taner Tarhan, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1984, s.109-110.

⁴ Solmaz M. Kaşkay, “Skitlerin Yakın Şarka Müdahale Yolları və Azerbaycan”, *Elmi Eserler*, C.19, Bakü, 2007, s.5.

Kimmer ve İskitleri “İşqigulu” adıyla tanımlamaktadırlar⁵. Yine Akkadca’da Gamir(e), Grabarca’da Qamir-k, Gürcüce’de Qmiri olarak geçmektedir. Rus araştırmacılarından İ.M. Dyakonov, Kimmer adının Eski Doğu dillerinde qamir, qomer, qimirri, qimirray biçiminde telaffuz edildiğini, hatta Eski Ahit’te Qâmer yerine hatalı bir şekilde Gomër yazıldığını belirtmektedir⁶. Türk dillerinde Kimmer adı Qaman, Qambay, Kambar, Kamer, Qamerli, Qomer olarak geçmektedir⁷. Kimmer adı tarihte kalmayarak daha sonraki yüzyıllarda da adına rastlanılmıştır. Arap yazarı Makrizî’nin Kitâbu’s-Sulûk fî Ma’rifeti Duveli’l-Mulûk adlı eserinde Kimmerleri hatırlatan Kaymerî adı vardır. Bu ad Mucemu’t-Tevârih (1126)’te Kimâr olarak geçerken; 1675-1676 tarihli Şam Avarız-hâne Defterinde Kimeriye mahallesi olarak geçmektedir⁸.

Kimmerlerin Kuzey Kafkasya ve Azak denizi çevresinde yaşadıkları ve Volga Nehrinin geri taraflarına düşen bölgelerden başlayan Srubna medeniyetinden ayrılan Katakomb medeniyeti nesilleri oldukları üzerinde durulmuştur. Bu sebeple arkeologlar, Azak’ın kuzeyinde ve Dinyester Nehrinin aşağı bölgelerinde keşfedilen Bronz çağı eserlerin Kimmerlere ait olduğunu söylüyorlar. Orta Kafkasya’daki varlıkları yüzünden adları, M.Ö. XI.-XVIII. yüzyıl eserleri Koban medeniyeti eserleriyle de anılmıştır⁹. Kimmer anavatanının Donetsk’deki bozkırlar olduğu; bu bölgenin İskitler tarafından işgal edilmesi sonucu, olasılıkla, Kafkasları aşarak bu yolla Anadolu’ya yayıldıkları kabul görmüştür¹⁰.

1.1. Kimmer Göçleri

M.Ö. VIII. yüzyıl sonlarında İskit baskısı sonucu Kafkas geçitlerini aşan Kimmerler, günümüzdeki Gürcistan düzlüklerine ulaştıklarında bölgenin siyasi vaziyetini baştan sona değiştirerek ve Karadeniz sahillerine hâkim

⁵ M. Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, s.603.

⁶ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul, 2009, s. 92-93.

⁷ Fıridun Ağasıoğlu, *Azer Halkı*, Bakı, 2005, s.167.

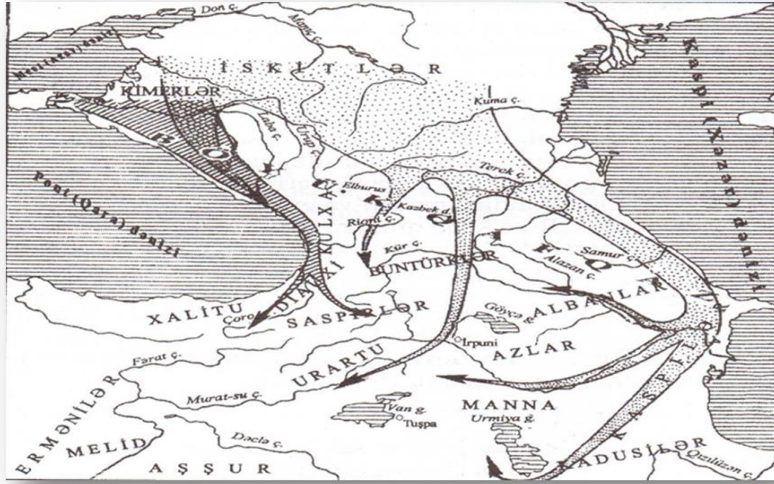
⁸ Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ, 2004, s.6-7; Bkz. Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrizî, *Kitâbü’s-Sulûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mulûk*, (Yay. Dr. Said Abdülfettah Aşur), Kulliyetü’l-Edeb Câmî’atü’-Kahire, s.366-367; Mu’cemu’t-Tevârih’ten nakleden Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul, 1985, s.30.

⁹ Reşid Ahmet, *Ataların Karşılaşması*, İstanbul, 1998, s.101.

¹⁰ Oya San, “Bazı Bulgular Işığında Anadolu’da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler”, *Belleten*, LXIV/239, Ankara, 2000, s.2; İlhami Durmuş, “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, *Belleten*, LXI/18, Ankara, s.273.

bulunan Kolhis krallığının yıkılmasına sebep olmuşlardır¹¹. Ülkenin iç kesimlerinde ise, Kimmer ve sonrasında İskit akınlarına karşı duramayan halk, dağlık bölgeye çekilmek zorunda kalarak, Gori yakınlarındaki dağlık bölgede ilk şehirlerini kurmuşlardır¹².

Kimmer tarihi açısından M.Ö. 8. yüzyıldan M.Ö.500 civarına kadar olan devre çok hareketlidir. Kimmerler, doğudan gelen İskitlerin istila ve baskısı sonucunda, güneye ve batıya doğru çekilerek göç etmek zorunda kalmışlardır. Göç edemeyen bazı Kimmer boyları ise, İskit egemenliği altında Kırım ve çevresinde yaşamlarını sürdürerek ve zamanla onların içinde eriyerek tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Antik kaynakların bildirdiğine göre Taurlar, Toreteler, Dandariler, Pressler, Thteler ve Maotler, İskit egemenliği altındaki, Kırım ve çevresindeki Kimmer boylarını yansıtmaktadırlar¹³.

Harita 1. Kafkasya'nın Güneyine Kimmer, İskit Göçleri (Kabil Eliyev, *Kafkaz Tarihi*, Bakı, 2009, s.82)

¹¹ İbrahim Telliöğlü, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)*, 11/27, Erzurum, 2005, s.239. Bkz. Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişviliyd, *Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, (Nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul, 1998, s.43.

¹² İbrahim Telliöğlü, *a.g.m.*, s.239.

¹³ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", s. 602.

1.1.1. Kimmer-Urartu İlişkileri

Kimmerler, merkezi Kafkasya'daki Gerisun/Portae/Sarmaticae/Daryal geçidini ve Oset geçitlerini takip ederek Urartu sınırlarına kadar gitmişlerdir. Çağdaş Asur çivi yazılı kaynaklarında bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Asur casusluk örgütünün başında bulunan veliaht prens Sanherib, babası ünlü Asur kralı II. Sargon'a raporlar göndererek, Kimmerlerin Urartu topraklarına yayıldıklarını ve Urartuların ağır yenilgilere uğradıklarını bildirmektedir. Urartu kralları I. Argisti (yaklaşık olarak M.Ö. 785-760) ve II. Sarduri'ye (yaklaşık olarak M.Ö. 760-730) ait bazı Urartu yazıtlarından anlaşıldığına göre, Kimmer göç ve istilasından takriben 50 yıl kadar önce – Çıldır ve Gökçe Göl arasındaki “İş-qi-gu-lu ülkesi”/Leninakan bölgesinde-Kimmerlerle Urartular komşu duruma gelmişlerdi. Özellikle II. Sarduri, Kuar havzasını koruyan “Guriania ülkesi”nden ve buradaki karışıklıklardan söz etmektedir. Söz edilen dönemin en güçlü devletlerinden olan Asur'un yanı sıra Anadolu'da Urartu, Frig ve Lidya devletleriyle İyonya şehirlerini dehşet içinde bırakan Kimmer akınları özellikle Anadolu'nun siyasi yapılanmasında büyük değişikliklere neden olmuştur. Urartu devleti, büyük sarsıntılar geçirmiştir. Bir taraftan kuzeyden gelen Kimmer göç akınları, diğer taraftan Asur kralı II. Sargon'un(M.Ö.721-705) M.Ö. 714'teki ünlü VIII. seferinin ağır darbeleri karşısında Urartu kralı I. Rusa (yaklaşık olarak M.Ö. 730-714) başkent Tuşpa'da intihar eder¹⁴.

Urartu kralı II. Argiştı (yak. ol. M.Ö.714-685) kuzeye yönelerek Kimmer akınlarını önlemeye çalışır; ancak M.Ö.707'de ağır yenilgiye uğrar. Onu takip eden Urartu kralı II. Rusa (yak. ol. M.Ö.685-645) dalgalar halinde Urartu topraklarında ilerlemekte ve yayılmakta olan Kimmer boyları ile anlaşır, ezeli düşman Asur'a karşı ittifak yaparak bir kısım Kimmer boylarını Urartu topraklarında iskân ettirir ve bunların yerleşmelerini sağlar. Bu arada Asur sınırlarında Kimmerlerle yapılan bir savaşta ünlü kral II. Sargon hayatını kaybetmiştir. Urartu kralı II. Rusa'nın müttefiki olan Kimmerlerin ana göç kolu ise batıya doğru yönelmiş ve Frig devleti egemenliğindeki topraklara doğru ilerlemeye başlamıştır¹⁵.

1.1.2. Kimmer-Asur İlişkileri

Asur tarihinde Sargonidler devri denen M.Ö. 722-626 yılları arasındaki zamanda Asur krallarının üzerinde durduğu olaylardan birisi Kimmerlerin Anadolu'ya girerek, kısa zamanda Asur sınırlarına ulaşmış olmalarıdır. Bu

¹⁴ M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s. 603-604.

¹⁵ Yelda Demirağ, “Önasya Dünyasında Kimmer ve İskitler”, (*Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara, 2003, s.85.

dönemin başlarında kral olan Sargon (M.Ö. 721-705) zamanında Asur devleti çok güçlenmiş, Fırat'ın doğusunda Güneydoğu Anadolu coğrafyasından başka, bu hattın batısında Kargamış, Zincirli (Sa'mal), Maraş (Gurgum), Malatya (Milid), Adana, Tarsus (Que) ve Kayseri bölgelerini de ele geçirmiştir. Kendisinden sonra ki kral Sanherib (M.Ö. 704-682) zamanında Tabal, Hilakku ve Kammanu eyaletleri kaybedilmiş, daha sonra kral olan Asarhaddon (M.Ö. 681-668) döneminde ise Asur'un Anadolu'daki gücü gittikçe azalmıştır¹⁶.

Kral Asarhaddon (M.Ö.686-669) saltanatı süresince Kimmer tehlikesinin korkusu ve baskısı altında yaşamıştır. Asarhaddon bu cengâver bozkır akıncılarından “cehennemın doğurduğu” diye söz eder, Kimmer lideri Teuşpa'yı da “kuzeyli düşman” “Umman Manda” adıyla tanımlar. Bu arada Kimmerlerin, Asur'un vasalı olan –Toroşlar ve Çukurova yöresindeki-Hilakku devletiyle anlaşma yaptıkları görülür¹⁷. Fakat Asarhaddon Kimmerleri olduğu gibi, Hilakkuy'u da yenilgiye uğratmıştır. Asarhaddon devrindeki durum Asurbanipal zamanında da devam etmiştir. Asurbanipal tahta geçer geçmez Kimmerlere karşı ilk savunma tedbirleri alınmıştır. Anadolu'da Asur devletinin de dâhil olduğu bir koalisyon oluşturulmuştur¹⁸. Asur ülkesine Kimmer saldırıları hakkında Asurbanipal zamanında önemli bilgiler verilmektedir. Bu bilgilere göre, Kimmerler kralları Tugdamme'nin önderliğinde Asur sınırına ulaşmış ve orada karargâhlarını kurmuşlardır. Fakat Kimmer kralı Tugdamme Asurbanipal'in verdiği bilgiye göre, Asur sınırına saldırdığı sırada hastalanarak ölmüştür. Krallarının ölümü üzerine Kimmer baskısı daha fazla devam etmemiş ve geri çekilmişlerdir. Fakat Asurbanipal zamanında Kimmerlerle Asurlular mücadeleye devam etmişlerdir. Kimmerler Asur üzerine ikinci kez saldırmışlardır. Ancak Kimmerlerin kendi aralarında olan mücadeleleri de onların gücünü azaltmıştır. Yine de Asur sınır bölgesinde henüz sebebi bilinmeyen bir bozgunun sonra Kimmer gücü birdenbire son bulmuştur. Onların bu şekilde adı geçen bölgede güç kaybetmelerinde bazı güçlerin etkili olduğu düşünülebilir. Özellikle Kilikya'ya kadar inerek, Tarsus'u ve Anhiiale şehirlerini zapt eden Kimmerlerin Akdeniz'e kadar uzandıklarını ve orada İskitler tarafından dağıtıldıklarını düşünmek mümkündür¹⁹.

¹⁶ Kadriye Tansuğ, “Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. yy'da Asur Devleti'nin Anadolu İle Münasebetleri”, *AÜDTCFD*, VII/4, Ankara, 1949, s.536.

¹⁷ *a.g.m.*, s.604.

¹⁸ Yelda Demirağ, “Önasya Dünyasında Kimmer ve İskitler”, (*Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara, 2003, s.85.

¹⁹ İlhami Durmuş, *a.g.m.*, s.277.

1.1.3. Kimmer-Frig İlişkileri

Kimmerler, M.Ö. VII. yy'ın başlarında Frigya egemenliğindeki topraklara yayılarak, istila etmişlerdir. Frig başkenti ünlü Gordion kuşatılarak ele geçirilmiş, tahrip edilerek yağmalanmıştır. En görkemli ve güçlü çağını yaşayan Frig devletinin yıkılışı ve Anadolu'daki politik güç ve etkinliğini kaybedişi Kimmer göçlerine de bağlanabilir²⁰.

Frig gücünü yıkan Kimmerler Lidya sınırlarına dayanır; bu arada bazı boylar Paphlagonia üzerinden Karadeniz sahillerine ulaşırlar. Kimmerler Karadeniz bölgesinde, doğuda Trapezus'a (Trabzon), batıda Herakleia Pontika'ya (Karadeniz Ereğlisi) kadar yayılırlar. Trabzon yakınındaki Ağırmiş dağın antik çağda «Kimmerius Dağı» adını taşıması bunun bir kanıtıdır. Antik kaynaklara göre Herakleia Pontika «Mariandynoi» topraklarında kurulmuş bir Megara kolonisidir. Kimmerler bu yörede yaşamışlar buradaki Grek kolonistlerle de savaşmışlardır.

Frig devletini yıkarak gücünü gösteren, ana göç kolunu oluşturan Kimmer boyları, Kapadokya bölgesine yerleşerek bozkır göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurarlar²¹.

1.1.4. Kimmer-Lidya İlişkileri

Kimmer bozkır devletinin varlığı en çok Lidya'yı huzursuz etmiştir. Bu devrede Gyges (Asur kaynaklarında: Gugu) Kimmer tehlikesine karşı Assur devletiyle yakınlaşma politikası gütmüş ve Assurbanipal'den yardım istemiştir. M.Ö. 657 dolaylarındaki ilk Kimmer akınlarına karşı koyabilen Lidya kralı, bu arada esir aldığı iki Kimmer beyini zincire vurarak Ninive'ye göndermiş ve Assurbanipal'e olan şükran borcunu ödemiştir. Assur kaynakları Gyges'in bu zaferini, Assur yardımına bağlamaktadır, ancak bu yardımın nasıl olduğu bilinmemektedir. Kimmerler karşısında kendini güçlü hisseden Gyges, Asur'la olan bağlantılarını keser ve hatta Assurbanipal'e karşı cephe alır. Sonuçta Kimmerler ikinci kez Lidya topraklarına saldırırlar. M.Ö. 652'de Sardes ele geçirilir, tahrip edilerek yağmalanır ve Gyges öldürülür. Bu sıralarda, Güney Rusya bozkırlarında İskitler tarafından sürülmeye devam edilen Kimmerlerin batı göç kolu Avrupa içlerine kadar yayılmıştır²². Gyges'den sonra Lidya tahtına çıkan Ardys, babasının ölümüne neden olan Kimmer akınlarını yaşamıştır. Bu nedenle babası gibi Assur'a yakınlaşma politikasıyla yardım ister; ancak Assurbanipal'in yardım

²⁰ M. Taner Tarhan, *a.g.m*, s.604.

²¹ M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s.112-113.

²² Orta Avrupa'daki arkeolojik materyal Trako-Kimmer buluntuları adı altında tanımlanmaktadır.

edip etmediği bilinmemektedir. Sardes, M.Ö. 645 dolaylarında ikinci kez kuşatılarak tahrip edilmiş, yağmalanmış ve Ardys güç durumunda kalmıştır. M.Ö. 644/643 dolaylarında Ephesos kuşatılır ve ünlü Artemis tapınağı yakılarak tahrip edilip, Magnesia zapt edilerek yağmalanmıştır. Bu akınlar İyonya kentlerinin kültürel gelişimlerini bir süre geriletmiş; ancak Kimmer tehlikesinden sonra güçlenmelerine neden olmuştur. Lidya'nın tehditlerine karşı koyabilecek duruma gelmişler ve kolonizasyon hareketlerini hızlandırmışlardır²³.

Kimmerlerin bilinen en son ve en güçlü akınları Kilikya üzerinedir; ancak bu akınlardan önce, Dugdamme'nin Assurbanipal'le bir saldırmazlık anlaşması yaptığı bilinir. Dugdamme'nin ölümü Kimmerler arasında kargaşalık yaratır ve yenilgilerine neden olur. Dugdamme'nin yerine oğlu Sandaksatru geçer daha sonra zayıflayan Kimmerleri güçlü Lidya kralı Alyattes yenerek Kızılırmak'ın ötesine sürer. Bu sıralarda Ön Asya'daki güç dengesi bozulmuş, Kyahares'in önderliğinde Medler, Assur krallığını yıkmıştır (M.Ö. 612). Urartu devletini de yıkan bu yeni güç, M.Ö. 591 yılında Kızılırmak'a dayanır. Lidya ile Medler arasındaki savaş beş sene sürer, M.Ö. 585'de yapılan anlaşma ile Kızılırmak her iki devlet arasında sınır kabul edilir. Bu süre içinde iki süper gücün arasında kalan Kimmerler etkinliklerini yitirerek, tarih sahnesinden çekilirler²⁴.

2. İskitler

İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar, 40. ve 50. paraleller arasında yaklaşık 7000 kilometreden geniş bir alana yayılmışlardır. Grek kaynaklarında İskit adı ve İskitler hakkındaki bilgilere M.Ö. VIII. yüzyıldan sonra değinilmiştir. Kaynaklarda İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir²⁵. Assur kaynaklarında İskitlerin adı ilk defa Asarxaddon'un-Asarhaddon- (M.Ö. 669-633) kitabelerinde geçer. Assur dilinde yazılmış kaynaklarda onların adı aşquzay, asquzay; Babil kitabelerinde ise -ışquzay-isquzaca, işquza ülkesi biçiminde verilir. Yunan kaynaklarında bu ad "skuyhai" gibi verilir²⁶. Pers kaynaklarında da adı geçen İskitlerin "Saka" olarak adlandırıldığı görülmektedir²⁷.

Helenistik (M.Ö. 330-30) ve Roma (M.Ö. 27-M.S. 476) dönemlerinde, "İskit" kelimesi bütün kuzeydoğu barbarlarını içine alan coğrafik bir terim

²³ M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s.114-115.

²⁴ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", s.602.

²⁵ İlhami Durmuş, *a.g.e.*, s.37-38.

²⁶ Solmaz M. Kaşkay, *a.g.m.*, s.5.

²⁷ Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 1987, s.3.

olmuştur²⁸. Hunlardan bahseden Avrupalılar onlar için İskit terimini kullanmışlardır veya onların İskit olduklarını söylemişlerdir. Mesela, V. yüzyılda, Bizans elçisi sıfatı ile Atilla'nın yanında bulunmuş olan Priskus, yazılarında "Hun töresi", "Hun dili" ifadeleri yerine "İskit töresi" ve "İskit dili" kavramlarını kullanmıştır²⁹.

Eski Çin kaynaklarında "su" diye geçen atlı göçebe Türk kavmi Azak denizi çevresindeki soydaşları Kimmerleri M.Ö. 720 yıllarında Kafkas dağlarının güneyine sürmüşlerdir. M.Ö. 680 yıllarında da onların peşinden Kafkas dağlarını aşarak Asurluların sınırlarına dayanmışlardır³⁰.

Avrupa ile Asya'nın batı kesiminde Tuna ile Volga ırmakları arasındaki bölgede M.Ö. VII. yüzyılda yaşayan İskitler bir Orta Asya kavmi olarak gösterilmiştir³¹. Bilim adamları, yazılı kaynaklarda ve arkeolojik bulgulardan hareket ederek, İskitlerin Avrasya'da Tuna'dan Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan geniş bölgeyi üç kısma taksim etmişlerdir: Birinci bölge: Çin'in kuzeybatısından Hazar denizine kadar uzanıyordu. İkinci bölge: Hazar denizinden Tuna sahillerine kadar uzanıyordu. Üçüncü bölge: Yunan kaynaklarına göre İskitlerin Kimmerleri kovalarken sızdıkları Ön Asya. İskitler Mısır, Suriye ve Filistin'e kadar gelmelerine rağmen, arkeolojik verilere göre genellikle Doğu Anadolu'da yaşamışlardır³².

İskitler, belirtildiği üzere doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda, tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunların M.Ö. VIII. yüzyılda Kimmerlerin ülkesine yayıldıkları kabul edilmektedir³³. Antik yazar Herodotos ise göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetlerle yaptıkları savaşta yenildiklerinden dolayı batıya doğru ilerleyerek, Kimmerlerin yaşadıkları coğrafyaya yayıldıklarını bildirmektedir³⁴.

2.1. İskitlerin Kafkasya'dan Göçleri

²⁸ M. Taner Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *İÜTD*, S.23, İstanbul, 1969, s.147.

²⁹ Fuzuli Bayat, "Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine", *KAD*, Çorum, 2004, s.3-4.

³⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992, s.31; Fahrettin Kırzioğlu, "Eski Kartel/Gürcistan Tarihinde Milattan Önceleri Anılan Türk Urugları", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1973, s.164.

³¹ Anıl Çeçen, *Türk Devletleri*, İstanbul, 1986, s.25.

³² Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, İstanbul, 2007, s.145-146.

³³ Abdülhaluk M. Çay-İlhami Durmuş, *a.g.m.*, s.576; Bkz. K. Kretschmer, "Scythae", *RE*, II, A1, (1921), s.923.

³⁴ İlhami Durmuş, *a.g.e.*, s.37-38; Bkz. Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul, 1973, s.119.

İskitler doğudan batıya doğru yöneldiklerinde, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar Denizinden Tuna Nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada Kimmerlerle karşılaşmışlardır. İskitlerin bu istilası karşısında Kimmerler, İskitlerle savaşmaktansa, yurtlarını terk etmeyi uygun bulmuşlardır³⁵.

İskitler Kür nehrinin sağ sahilinden başlayarak, Kafkas dağları önlerine kadar batı Azerbaycan'ın geniş sahalarını temsil ediyorlardı. Onlar Aşağı Kafkasya'ya Hazar geçidi olarak bilinen Derbent ile gelmemişlerdir. Farklı yolları da denedikleri gibi Hazar kapısı olarak adlandırdıkları Daryolu geçerek gelmişlerdir. Bu iki geçit yolu Kafkasya'yı güney ile birleştiriyordu. İskitler Azerbaycan'da Kafkas dağ silsilesindeki geçitleri kullanarak yayılmışlardır. Kuzey kavimleri Derbent geçidinden sonra Azerbaycan'a varabilmek için dağlık ve engebeli sedleri aşmak zorundaydılar. Yollardan biri Hazar denizi boyunca doğu Azerbaycan'a gitmektedir. Özellikle "Alban kalesi" olarak adlandırılan Çuhur-Gabala geçidi ve diğer geçitler merkezi ve batı Azerbaycan'ı kuzeyle birleştirmektedir³⁶.

M.Ö. VII.-VI. yüzyıllara tarihlendirilen buluntular Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki Kafkasya'nın bütün bölgelerinde bulunmuştur. Buluntular İskit topluluklarının Kafkas dağlarının kuzey ve doğu bölgelerinde de büyük ölçüde yayıldıklarını göstermektedir. Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya arasında eski dönemlerde bulunan çok sayıda geçilebilir yollar, İskitlerin Güney Kafkasya'da geniş sahalara yayıldıklarını gösteriyordu. İskit topluluklarının büyük ölçüde Güney Kafkasya ile olan ilişkilerini karakterize eden büyük ölçüde bilgiyi Teişebanini (Karmir-blur) kazısı buluntuları vermiştir. Kazılarda onlara ait buluntular ortaya çıkarılmıştır³⁷. Güney Kafkasya'da hayvan üslubunu temsil eden İskit sanat işlemeciliğine ait maral motifli taşlar tespit edilmiştir³⁸. Arkeoloji çalışmaları sonucunda İskit tipi ok uçları ve tunç aynalar Mingçeçevir'de ortaya çıkarılmıştır. Yüzük mühürlerin birinin üzerinde başında şiş küllah, Sak giyim tarzını gösteren özelliklerin varlığı İskit ve Sakların Güney Kafkasya'nın merkezi kısmında yerleştiğini göstermektedir³⁹.

İskitler, Kimmerlerin ardından Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan ve

³⁵ İlhami Durmuş, *a.g.e.*, s.82.

³⁶ İlhami Durmuş, "Siraklar", *Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, 8/43, Ankara, 2002, s.181-190.

³⁷ Teişebanini (Karmir-blur) kazı merkezi M.Ö. VI. yy'ın başlarında tahrip edilmiştir. Bkz. İlhami Durmuş, *a.g.m.*, s. 183.

³⁸ Bahtiyar Tuncay, *Sakların Tarihi, Dili ve Edebiyatı*, Bakı, 2009, s.140-141.

³⁹ Kabil Eliyev, *Kafkaz Tarihi*, Bakı, 2009, s.85.

İran'a, yani Ön Asya dünyasına dalgalar halinde akmaya başlamışlardır⁴⁰. İskitler Ön Asya akınlarını Kafkasya üzerinden gerçekleştirmişlerdir. O dönem buranın kuzeyindeki ovalar göçebe birliklerinin güneye doğru hareketleri için bir üs vazifesindedir⁴¹.

İskit adı Ön Asya'da ilk kez Urartu kralı Arğişti I'nın yıllıklarında İşkigulu ülkesi coğrafi terimiyle karşımıza çıkmaktadır. İşkigulu ülkesi terimi büyük olasılıkla İskitlerin görülmeye başladığı Manna topraklarını işaret etmektedir. Manna toprakları Assur ile Urartu arasında politik bir sorun olmuş ve zaman zaman bu iki devletten birine bağlanmıştır⁴².

Kimmerleri takip ederek Doğu Anadolu'ya, Urartu ülkesine ulaşan İskitlerle Urartu kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) bir antlaşma yapmıştır⁴³. Bu antlaşma uzun sürmeyerek, VII. yüzyılın sonları ve VI. yüzyılın başlarında İskitler Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyerek bu merkezleri yakıp yıkmışlardır⁴⁴. Urartular, M.Ö. VII. yüzyılın sonlarında ve VI. yüzyılın başlarında gerçekleşen istilalara karşı koyamamış, yaklaşık olarak M.Ö. 585 yıllarında tarih sahnesinden çekilmişlerdir⁴⁵.

Kimmerlerin yurtlarını alarak Kafkasları aşarak, Urartu devleti üzerinden Asur devletinin kuzey sınırlarına kadar ulaşan İskitler Asur kaynaklarında anılmaktadırlar. Asarhaddon zamanında Asur devletinin kuzey ve kuzeydoğu sınırları Kimmer ve İskitlerin istilasına uğramıştır⁴⁶. Asarhaddon İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşarak Kimmerlerin üzerine yürüyerek onlara karşı zafer kazanmıştır. İskitlerle anlaşma yaparak batıya doğru Kimmerlerin üzerine yürüyen ve onlara karşı zafer kazanan Asarhaddon, bu zaferinden Til Barsibstelin'de de bahsetmektedir. Buna göre, Hilakkular İskit ordularını yenen Mannalarla birleşerek, Asur devletine

⁴⁰ İlhami Durmuş, *a.g.e.*, s.83.

⁴¹ A.İ. Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Prof. Dr. İsenbike Togan), İstanbul, 2002, s.145. Arkeologlar burada M.Ö. VII. yy'ın ortalarından kalan kurganlar bulmuşlardır. Stravropol yakınında Krasnoye Znamya Hutor'da ve Kuban boyunda Kelermes Stanitsa'daki bazı kurganlarda İskit ileri gelenlerinin ve atlı muhafızlarının kalıntıları bulunmuştur. Kafkas kavimleri arkeolojisine ait buluntularda İskitlerin buralardan geçerken bırakmış oldukları izleri görmek mümkündür. Kafkasya'da dağ ve yamaçlarda görülen "Kuban-Kolkhis" kültürüne ait VIII.-VI. yüzyıl mezarlarında İskit tarzı silah ve kuşum takımlarına sık sık rastlanır.

⁴² Şevket Dönmez, "Ön Asya'da İskitler", *Türkler*, C.4, Ankara, 2002, s.33-44.

⁴³ M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, 1984, s.109-120.

⁴⁴ Oktay Belli, *a.g.m.*, s.175; Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, *a.g.m.*, s.589.

⁴⁵ Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, *a.g.m.*, s.589.

⁴⁶ İlhami Durmuş, *a.g.e.*, s.85.

karşı isyan etmişler; fakat Asur kralı bu isyanı bastırmıştır⁴⁷. M.Ö. 626'da Asurlular İskitlerin yardımı ile Medlerin yaptığı Ninive kuşatmasını önlemişlerdir. Bu başarı üzerine İskitler Filistin'e ulaşınca kadar Suriye'yi baskı altına almışlardır⁴⁸. İskitlerin Mısır üzerine yürüdüklerine dair kayıtlar vardır ve şu şekildedir: "Mısır üzerine yönelerek, Suriye'ye girdikleri sırada Mısır Kralı Psammatikos karşlarına çıkmış, armağanlar vermiş ve daha ileri yürümekten onları alıkoymuştur. Sonra onların bir kısmı dönmüş, fakat bazıları orada kalmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı eski Tevrat'taki Beth-Sean, daha sonra Skythepolis olarak anılmaktadır"⁴⁹. Ninive'nin düşmesinden sonra Medler, vakit geçirmeden İskitleri memleketlerinden çıkarabilmek ve hiç durmaksızın, bu atlı kavimleri, Persia'yı istilaya başladıkları noktadan Asya içlerine geri itinceye kadar gerekeni yapmak için yeniden kuvvetlerini toplamışlardır. Medlerin baskısı karşısında, Ön Asya'nın büyük bir bölümüne yirmi sekiz yıl hükmeden İskitler tekrar Urartuların yaşamış olduğu coğrafyaya çekilmişlerdir⁵⁰. Yapılan araştırmalara göre İskitler her ne kadar Filistin'e kadar ilerlemiş olsalar da asıl izleri Anadolu'nun doğusundadır⁵¹.

M.Ö. III. yüzyıla gelindiğinde İskitlerin batı sınırları Keltlerin saldırılarına uğrarken, doğu tarafı da Volga nehrinin ötesinden gelen Sarmatlar tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. M.Ö. III. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmeyi başarmışlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler, M.Ö. II. yüzyılın başlarına kadar eski imparatorluklarının yalnızca bir bölümünde tutunabilmişlerdir. M.Ö. II. yüzyılın başında Keltlerin ve Sarmatların saldırıları sonucunda iyice güçsüzleşen İskitler, aynı yüzyılın sonuna doğru yeniden güçlenmiş ve onların hükümdarı Scylurus M.Ö. 110 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmıştır. Fakat Sarmatlar, Avrasya steplerini geçmek için İskitleri batıya doğru itmişlerdir. Sarmatlar metal üzeniyi de icat etmeleri onların ordularında ağır süvari birliklerinin kurulmasını kolaylaştırmıştır. İskitler bu kuvvete mağlup olmuşlardır. M.S. II. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu asırda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır⁵².

⁴⁷ İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, LXI/18, Ankara, 1997, s.280-281.

⁴⁸ İlhami Durmuş, *a.g.e.*, s.86.

⁴⁹ *a.g.e.*, s.49.

⁵⁰ Ekrem Memiş, *a.g.e.*, s.28.

⁵¹ İlhami Durmuş, *a.g.e.*, s.49.

⁵² Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, *a.g.m.*, s.591.

Sonuç

Kimmer ve İskitler, Orta Asya kökenli atlı göçebe kavimler olarak kabul edilmektedirler. Bu kavimler, batıda Tuna nehri havzasından doğuda Çin'e kadar uzanan geniş Avrasya steplerinde yaşamışlardır. "Atlı göçebe" olarak tasvir edilen bu iki Türk kavmi Kafkaslarda görünmüşlerdir. Birbirini takiben burayı yurt edinen kavimlerden Kimmerlerin ardından İskitler gelmektedir. Kimmerler, İskitlerin baskısı sonucu yurtlarından Kafkasya geçitleri üzerinden çıkarak güneye doğru inmişler ve gittikleri coğrafyadaki kavimlerle mücadeleye girmişlerdir. Kimmerler Doğu Anadolu'da güçlü Urartu Devleti; ardından Asur, Frig, Lidya krallıkları ile mücadeleler etmişlerdir. Kimmerlerin 630 yılından sonra kralları Dugdamme'nin ölümü ile zayıfladıkları görülmüştür. Bu zayıflama Ön Asya'da ortaya çıkan Med gücünün Kızılırmak'a kadar gelip Lidyalılarla savaşları sonucu artmıştır. Sonuçta iki gücün arasında kalan Kimmerler tarih sahnesinden çekilirler.

Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, onları takiben Ön Asya'ya kadar ilerleyebilmişlerdir. İskitler, onları takiben Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenlemişlerdir. Daha sonra Asur devleti sınırlarına saldırmışlardır. Fakat M.Ö. 626'da Asurluların desteğiyle İskitler Suriye'ye kadar ki Ön Asya toprakları üzerinde baskı kurabilmişlerdir. Bu topraklar üzerinde belli bir süre kalan İskitler tekrardan Urartuların olduğu bölgelere geri dönmüşlerdir. Batıda Tuna nehrinden doğuda Çin'e kadar geniş bir coğrafyada yaşayan İskitler, M.S. II. yüzyıl sonlarında tamamen ortadan kaldırılmışlardır.

Kaynakça

- A.İ. Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar", *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Prof. Dr. İsenbike Togan), İstanbul, 2002, s.141-147.
- Anıl Çeçen, *Türk Devletleri*, İstanbul, 1986.
- Bahtiyar Tuncay, *Sakların Tarihi, Dili ve Edebiyatı*, Bakı, 2009.
- Cemal Reşid Ahmet, *Ataların Karşılaşması*, İstanbul, 1998.
- Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya, 1987.
- Fahrettin Kırzioğlu, "Eski Kartel/Gürcistan Tarihinde Milattan Önceleri Anılan Türk Urugları", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1973, s.155-175.
- Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992.
- Firidun Ağasıoğlu, *Azer Halkı*, Bakı, 2005.
- Fuzuli Bayat, "Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine", *KAD*, Çorum, 2004, s.1-9.
- Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul, 1973.

İbrahim Telliöđlu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. şinasi Tekin Özel Sayısı)*, 11/27, Erzurum, 2005, s.237-245.

İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, LXI/18, Ankara, 1997, s.273-286.

İlhami Durmuş, "Siraklar", *Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı I*, 8/43, Ankara, 2002, s.181-190.

İlhami Durmuş, *İskitler*, Ankara, 2008.

İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, İstanbul, 2009.

K. Kretchmer, "Scythae", *RE*, II, A1, (1921), s.923.

Kabil Eliyev, *Kafkaz Tarihi*, Bakı, 2009.

Kadriye Tansuğ, "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. yy'da Asur Devleti'nin Anadolu İle Münasebetleri", *AÜDTCFD*, VII/4, Ankara, 1949, s.535-550.

M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1984, s.109-120.

M. Taner Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *İÜTD*, S.23, İstanbul, 1969, s.145-171.

M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, C.I, Ankara, 2002, s.598-611.

Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, İstanbul, 2007.

Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ, 2004.

Oya San, "Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler", *Belleten*, LXIV/239, Ankara, 2000, s.1-21.

Ramazan şeşen, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul, 1985.

Solmaz M. Kaşkay, "Skitlerin Yakın şarka Müdahale Yolları və Azerbaycan", *Elmi Eserler*, C.19, Bakü, 2007, s.5-8.

şevket Dönmez, "Ön Asya'da İskitler", *Türkler*, C.4, Ankara, 2002, s.33-44.

Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrizi, *Kitâbü's-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, (Yay. Dr. Said Abdülfettah Aşur), Kuliyetü'l-Edeb Câmi'atü'-Kahire.

Yelda Demirağ, "Önasya Dünyasında Kimmer ve İskitler", (*Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara, 2003.

Yuri Siharulidze- Alexandre Manveliřvilid, *Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, (Nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul, 1998.